

Nina Vodopivec

Socialistični spomini in postsocialistične izkušnje: industrijske delavke in delavci

UDK 39:316 (497.4)

UDC 39:316 (497.4)

VODOPIVEC Nina, dr, znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, nina.vodopivec@inz.si

Socialistični spomini in postsocialistične izkušnje: industrijske delavke in delavci

Zgodovinski časopis, Ljubljana 69/2015 (151), št. 1-2, str. 162–178, cit. 44

1.02 pregledni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek obravnava pomen socialistične tovarne, socialističnega dela ter postsocialističnega preoblikovanja v spomilih in življenjih industrijskih delavk in delavcev v Sloveniji. Članek je nastal na podlagi raziskovalnega terenskega dela z brezposelnimi, upokojenimi in še zaposlenimi tekstilnimi delavkami in delavci (med leti 2000 in 2011), primerjalnih študij postsocializma, študij procesov deindustrializacije ter družbenoekonomskega preoblikovanja v nekaterih drugih postsocialističnih deželah.

Ključne besede: socialistična tovarna, post-socialistična preoblikovanja, industrijske delavke in delavci, paradigma samoodgovornosti

Avtorski izvleček

VODOPIVEC Nina, PhD in Social Anthropology, Research Associate, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, nina.vodopivec@inz.si

Socialist Memories and Post-Socialist Experience: Female and Male Industrial Workers

Historical review, Ljubljana 69/2015 (151), Vol. 1-2, pp. 162–178, 44 notes

Language: (Sn. (En., Sn., En.)

The contribution discusses the importance of the socialist factory, socialist work, and post-socialist transformation in memories and lives of female and male industrial workers in Slovenia. The paper stems from field work with unemployed, retired or still employed female and male textile workers (between 2000 and 2011), comparative studies of post-socialism, studies of deindustrialisation processes, and socio-economic transformation in several other post-socialist countries.

Key words: socialist factory, post-socialist transformations, male and female industrial workers, paradigm of self-responsibility

Author's abstract

»Jaz sem otrok socializma in zame je bila socialna pravičnost tista zadeva, ki mi pride pred oči. Meni se je zdelo, da smo bili tako fino nekako vsi enaki, danes se ne morem vklopiti med te rotarijance, pa lionse, ne sovražim tudi njih ne, ampak ni mi všeč, jaz rečem, sem otrok socializma, to ni moj stil življenja.«

Misli, s katerimi me je sprejela Marija, upokojena pisarniška uslužbenka Predilnice Litija spomladi leta 2000, kažejo, da je obdobje po koncu socializma za marsikoga poleg boja za preživetje in eksistenčne varnosti postal tudi boj za razumevanje spremenjenih pomenov in vrednot v družbi. Marija je bila ena od mojih prvih sogovornic v raziskavi, kjer sem se ukvarjala s spomini tekstilnih delavk in delavcev na socializem v Sloveniji.

Spremembe po letu 1990 ali 1991 v Sloveniji so imele širšo podporo prebivalstva, kar zadeva civilne svoboščine in nacionalne identitete, ne pa tudi ekonomske politike v celoti. Najprej je ljudi združila vera v drugačno prihodnost, v t. i. tranzicijo, ki je temeljila na kritiki socialističnega upravljanja. Kmalu je prišlo spoznanje, da so pri spopadanju s številnimi negotovostmi prepuščeni sami sebi. Kapitalizem na demokratičen način je predstavil nove družbene in moralne dileme, ki so pogojevale tudi načine, kako so se ljudje spominjali socializma – kot sistema enakopravnosti, kjer med ljudmi ni bilo veliko socialnih razlik in kjer sta vladali varnost in stabilnost.

S socializmom sem se ukvarjala kot s socialnim in kulturnim fenomenom. S politično in ekonomsko spremembo po letu 1990 oziroma 1991 v Sloveniji sta se v vsakdanjem življenju in v političnem diskurzu močno spremenila predvsem status in položaj industrijskega delavstva – osrednjega subjekta pretekle socialistične ideologije. Zanimalo me je, kako so se industrijske delavke in delavci spopadali s postsocialističnimi spremembami in kako so se spominjali socialistične preteklosti.

Vodilni ekonomisti in makroanalitiki so s statističnimi podatki zagotavljali, da je Slovenija t. i. tranzicijo uspešno prešla. Slovenija je leta 1999 preseгла stopnjo BDP iz leta 1988. Leta 2004 se je priključila Evropski uniji, s 1. januarjem 2007 pa je med prvimi pridruženimi članicami sprejela evropsko valuto. Le malo pozornosti je bilo ob tem namenjene vprašanju, kako so makro spreminjanja doživljali posamezniki oz. specifične socialne skupine na mikroravni. V takšnih nagovorih in raziskavah tranzicija ni bila problematizirana.

Kritika antropologov, sociologov in nekaterih drugih analitikov postsocialističnih držav je bila usmerjena prav proti tranzicijskem diskurzu, opozarjala je, da predvideva avtomatični linearni razvoj. S tezo o transformaciji so kritiki izražali dvom

o prehodu od ene statične kategorije k drugi, ki naj bi premočrtno sledil ideji napredka in zahtevam kapitalistične ekonomije. Transformacija, ki je v tem smislu obravnavana kot predelovanje pomenskih in interpretativnih sistemov, zavzema več možnih oblik razvoja, in ne zgolj enega končnega rezultata. Takšna razmišljanja so se oblikovala v opoziciji do pristašev neoliberalnih in neokonzervativnih ekonomskih politik, ki so bili prepričani o zmagi trga in kapitala. Z idejo šok terapije naj bi neoliberalne politike po uničenju vsega starega oblikovale nove institucije.¹

V številnih kritikah tranzicije se soočamo z različnimi analitičnimi pristopi: od razvojnih teorij do historičnega determinizma in še nekaterih vmesnih različic.² Institucionalni ekonomisti in sociologi so opozorili na pomen institucionalne dediščine in kontinuitet. Antropologi so ob tem izpostavljali, da je pomembno pogledati na mikroraven, poudarjali so, da so institucije ljudje, lokalni akterji s svojimi vzorci razmišljanja, ki so bili tudi v preteklem režimu sestavni del vsakdanje življenjske rutine.³ Z vpogledom v vsakdanje življenje (z etnografskim materialom) so opozarjali na številna vsakdanja pogajanja ljudi, na razkorak med zapisanim in želenim ter realnim, na učinke politik, na to, da pozornosti ne gre usmerjati zgolj v analizo materialnih okoliščin, temveč tudi simbolnih vpisov, spreminjajočih družbenih pomenov in pripisov.

Študije postsocializma⁴ opozarjajo na pomen kontinuitet. To pa ne pomeni, da raziskovalci odkrivamo »ostanke« oziroma dediščino socialistične preteklosti, temveč analiziramo različne načine prepletanja preteklosti in sedanjosti.⁵ Preteklost je namreč preoblikovana in konstituirana kot odgovor na sodobne napetosti in tržne iniciative. Odzivi ljudi v sodobnem času so tudi reakcije na mednarodne povezave in premestitve kapitala v institucijah, s katerimi se soočajo nekdanje komunistične države. Slovenija je v mreže delovanja nekaterih mednarodnih organizacij vstopala v devetdesetih letih, leta 2004 pa je postala formalna članica EU in Nata.⁶ Industrijska problematika se neprestano vključuje v globalno politično areno. Gospodarski strateški dogovori kažejo na preoblikovanje razmerij moči v svetovnem prostoru in na nove polarizacije v svetu (predvsem med deželami BRIC, Kitajsko, EU in ZDA). Na mikroravni se s takšnimi konflikti in politikami soočajo in jih (so)oblikujejo tako upravitelji, menedžerji, sindikalisti, politiki, ekonomisti kot tudi delavke in delavci.

Postsocialistično delavstvo je zaznamovala dvojna transformacija: prehod iz socializma in preoblikovana industrializacija. Pripovedi o industrijskih delavkah,

¹ Burawoy in Verdery, *Uncertain Transition*, str. 1–18.

² Primerjaj Stark, *Path dependence*.

³ Lampland, *The advantages of being collectivized*, str. 32.

⁴ Podobno kot postkolonializem se je tudi postsocializem usmerjal v kritiko globalne politične singularnosti, tako postsocialistična analitična perspektiva ne pomeni zgolj novih vsebin, temveč tudi metodološko noviteto.

⁵ Burawoy in Verdery, *Uncertain transition*.

⁶ Slovenija je postala članica Mednarodnega denarnega sklada in Svetovne banke leta 1993, Svetovni trgovinski organizaciji pa se je pridružila leta 1994. Leta 1997 je podpisala sporazum, s katerim se je zavezala uskladiti svojo zakonodajo z zakonodajo EU. Sporazumu pa so sledile številne reforme.

delavcih in delu v nekdanjih socialističnih državah (kot tudi na zahodu), so (večinoma) pripovedi o koncu, zatonu, izgubi in propadu. So pripovedi o *izginjanju kadečih dimnikov*, o *izgubi dela*, o *zatonu industrije*, o *propadu tovarn*.⁷ Pripovedi niso nikoli »zgolj«⁸ zgodbe. Pripovedi uokvirjajo mišljenja, oblikujejo izkušnje, jih oskrbijo s konkretnimi interpretacijami in posledično z dejanji. Etnografske pripovedi odpirajo vpogled v izkušnje (ne)dela, ki kaže na kompleksne preplete različnih ravni in diskurzov, na številna protislovja, ki izpodbijajo enostavne enoznačnosti.

Spomini oz. pripovedi o preteklosti so družbeno komentirane konstrukcije, ki v sebi združujejo več časovnih okvirov: preteklost, sedanost in slutnjo o prihodnosti. Čeprav gre za osebne pripovedi, ki jih delijo posamezniki, za osebne izkušnje, so spomini družbeno zaznamovani. Osebni ostajajo, dokler jih človek ne predstavi in začne deliti. Družba in družbeni procesi na različne načine določajo, kaj in kako si bomo zapomnili. S konceptom socialnega spomina izpostavljam spremenljivo dinamiko fenomena (gre za proces) in družbeno dimenzijo: socialni spomin je namreč tesno povezano z identifikacijskimi procesi in s pripadnostjo.⁸

V prvem delu prispevka se osredotočim na pomen socialistične tovarne in dela v spominih industrijskih delavk in delavcev v Sloveniji, v drugem delu na čas postsocialističnega preoblikovanja. Članek je nastal na podlagi raziskovalnega terenskega dela z brezposelnimi, upokojenimi in še zaposlenimi tekstilnimi delavkami in delavci v Sloveniji (med leti 2000 in 2011), primerjalnih študij postsocializma, študij procesov deindustrializacije ter družbenoekonomskega preoblikovanja v nekaterih drugih postsocialističnih deželah.⁹

Socialistična preteklost: pomen tovarne in izkušnja dela

Spomini industrijskih delavk in delavcev na socialistično preteklost v Sloveniji so si podobni: opozarjajo na pomen in vlogo tovarne ter dela pri oblikovanju socialnih oz. osebnih identitet. Prav tako študije drugih nekdanjih socialističnih dežel izpostavljajo vlogo socialističnega dela, ki ni pomenil zgolj kolektivnega preživetja, temveč je zagotavljal osebni status ljudi.¹⁰ Študije kažejo na pomen socialističnih tovarn v življenju zaposlenih, lokalnih skupnosti in družbe nasploh, tovarna je namreč delovala kot totalna družbena entiteta. Socialistična tovarna – zamišljena kot center socialne in kulturne modernizacije – naj bi služila kot modernizacijski motor za osveščanje okoliškega pretežno ruralnega prebivalstva. Čeprav naj bi to pomenilo modernizacijo v socialističnem duhu, to ni zajelo le politične propagande. Tovarne so gradile stanovanja, zdravstvene ambulante, trgovine, sindikalne domove. Z oblikovanjem infrastrukture kraja, s strukturiranjem delovnih prosto časovnih dejavnosti so organizirale življenja precej širšega kroga ljudi od zaposlenih in njihovih družin. Tovarniške skupnosti so strukturirale in rutinizirale vsakdanje

⁷ Kideckel, *Getting by*, Stenning, *Re-placing Work*.

⁸ Vodopivec, *Labirinti postsocializma*; prim. Fentress in Wickham, *Social Memory*.

⁹ Dunn, *Privatizing Poland*; Kideckel, *nav. delo*; Weiner, *Market Dreams*.

¹⁰ Offe, *Modernity and the state*, str. 235.

življenje, produkcijo, potrošnjo, reprodukcijo, formalne in neformalne družbene mreže. Delovno mesto v tovarni je odigralo pomembno vlogo pri oblikovanju družbenih mrež, v družinskem življenju in pri integraciji v skupnost. Življenje je bilo skoncentrirano okoli tovarne; ko so politični funkcionarji prihajali v kraj, so obiskali tovarno, kar je dajalo vtis neke teže. Tovarne so gradile sindikalne dvorane, kjer so potekale tudi lokalne proslave, organizirale so družabne dogodke, imele svojo igralno in pevsko godbo. Ob večjih proslavah so se v tovarni zbrale različne generacije iste družine: vnuki, ki so nastopali v pevskih zborih, upokojeni delavci, s katerimi je tovarna ohranjala stike, in še zaposleni njihovi otroci.

Pri oblikovanju izkušnje dela so pomembno vlogo odigrale medgeneracijske relacije. Pogosto so bile v tovarni zaposlene različne generacije iste družine. Tovarniški spomini se zato prepletajo z družinskimi. Prakse, s katerimi so se vzpostavljale tovarniške skupnosti, niso krepile zgolj pripadnosti zaposlenih tovarni, temveč tudi sokrajanov, vezi med različnimi generacijami, med tovarno in lokalno skupnostjo. Takšne prakse kažejo, da je vodstvo načrtno oblikovalo pripadnost in lojalnost zaposlenih tovarni, da so vizijo prihodnosti vzpostavljali na kontinuiteti s kreiranjem tovarniške skupnosti.

Spomini delavk in delavcev o »naši fabrki« v Sloveniji govorijo točno o tem, o povezanosti, pripadnosti, in ne o družbenem samoupravljanju, socialistični jugoslovanski politiki, sploh pa ne o odnosu do lastnine. Institucije samoupravljanja so bile redko jedro pogovorov s sogovornicami in sogovorniki. Predvsem mlajše (po vojni rojene generacije) so ob omembi delavskih svetov pogosto zamahnile z roko ali pokomentirale, da je to pomenilo več sestankov, konfliktov, pregovarjanj zaradi nepomembnih reči. Ne glede na reakcijo to ne pomeni, da se ljudje na samoupravne ideje niso sklicevali. Pri tem pa ni šlo za moč odločanja pri proizvodnji dobrin, delovanju tovarne ali organizacije dela (v delavskih svetih), temveč za transparentnost delovanja tovarne in zaščite kolektivnih pravic. Institucije samoupravljanja in delavske svete so v pogovorih pogosteje izpostavile starejše upokojene delavke, ki so se zaposlile po vojni, sindikalisti ali nekdanji direktorji. Nekatere delavke¹¹ so bile prepričane, da je bilo v preteklosti zaradi takšnih institucij »vse javno in so lahko vse povedale.« Spet druge, predvsem po vojni rojene generacije, pa so zagotavljale, da je bilo vse prikrito in se nič ni vedelo, predvsem pa ničemur nisi smel ugovarjati, pa ne zaradi politične represije, temveč zaradi hierarhije in organizacije v tovarni.

Kljub temu da so sogovorniki socializem označili kot sistem večje enakosti med ljudmi, to ni pomenilo, da v govoru o preteklosti niso omenjali hierarhij ali avtoritetnega odnosa. Ljudje so ponotranjili neenakosti med hierarhičnimi položaji, organizacija dela, ki je vzpostavljala hierarhijo, se jim je zdela samoumevna (pa čeprav so bili do nje tudi kritični), razlike v plačah pa se jim niso zdele samoumevne in jih tudi danes ostro zavračajo. Plače so bile nekdanj v razmerju ena proti štiri, so v pogovorih izpostavile sogovornice, »plačilna lista, kjer smo videli plačo direktorja, [pa je] včasih visela na oglasni deski.«

¹¹ V prispevku se sklicujem na ženske delavke, saj so bile v proizvodnji tekstilne industrije večinoma zaposlene ženske.

Pomembno vlogo pri oblikovanju raznolikih pripadnosti je odigrala tudi ideologija industrijskega dela. Pri tem ne mislim zgolj na socialistično ideologijo in družbeno samoupravljanje. Delo je namreč več kot tehnološki proces, racionalna ali tekmovalna dejavnost podrejena kapitalu ali politični ideologiji. Pomen industrijskega dela se konstituira v odnosu med strojem, okoljem in skupnostjo. Vrednost, ki se jo pripisuje delu, se vzpostavlja z oblikovanjem relacij med ljudmi, predmeti, med različnimi okolji: na ravni tovarne, lokalne skupnosti in širše družbe. Izkušnje dela zaznamujejo spol in starost, razmerja lokalne skupnosti, družinske tradicije, vrednotenje in razumevanje spretnosti, spomini ter nacionalni in transnacionalni diskurzi industrijskega dela.

Delo v socialističnih tovarnah v Sloveniji je bilo podobno fordistični organizirani proizvodnji za tekočim trakom, a ju vendar ne gre povsem enačiti, jugoslovanske inačice samoupravljanja pa prav tako ne popolnoma z drugimi socialističnimi tovarnami. Kljub specifikam jugoslovanskega samoupravljanja so tovarniške režime tudi v Jugoslaviji pogojevale politične odločitve, kvote, pomanjkanja strojne opreme in surovin, predvsem pa je socialistične tovarniške režime zaznamoval sistem *mehkih proračunskih omejitev*.¹² Takšne okoliščine so upravitelje socialističnih podjetij silile h kopičenju zalog, k razmišljanju in delovanju, kako si pridobiti nadzor nad viri. Pogajanja, do katerih je prihajalo med direktorji tovarn in državo (političnimi funkcionarji) kot tudi med delavci in upravitelji, so rahljala centralizacijo moči v tovarni in hkrati na specifične načine vzpostavljala tovarniške skupnosti ter občutja solidarnosti s tovarno in zaposlenih med seboj.

Voditelji podjetij so v socialističnem režimu reševali pomanjkljivosti tehnologije, surovin in probleme zapletenih administracij tudi s pomočjo številnih proizvodnih delavk in delavcev. Ob tem so se v tovarniških in industrijskih okoljih oblikovali specifični odnosi zaupanja, t. i. tihi pakti med tovarno ter zaposlenimi, med delavci ter nižjim menedžmentom v proizvodnji, ki so močno zaznamovali družbena razmerja, izkušnje tovarniškega dela in pripadnost tovarni. Takšni odnosi so delavcem zagotavljali, da so v zameno za nadure, težje delo, nižje plače dobili zagotovljena delovna mesta, stabilnost, socialno varnost, nagrade, delitev dobička ipd., kot na primer odprt dostop v druge prostore družbene mreže, do izobrazbe, stanovanja, pomoč družini in otrokom (pri štipendiranju, s poletnim delom ipd.), kar je bilo pomembno predvsem v kriznih trenutkih. Takšen sistem pa je bil mogoč zaradi notranjih režimov jugoslovanskega samoupravljanja¹³ in že omenjenih *mehkih proračunskih omejitev*. Samoupravne strukture so bile prepletene s tradicijo lokalnih skupnosti in s polproletarskim načinom življenja ljudi. Številni delavci so obdržali nekaj zemlje oz. so ob večjih sezonskih opravilih pomagali na kmetijah staršev oz.

¹² S konceptom, ki ga je na osnovi raziskav madžarske socialistične ekonomije skoval Janos Kornai leta 1980 (*Economics of Shortage*), se označuje posebnost socialističnih podjetij, ko naj bi edino omejitev v podjetjih predstavljalo pomanjkanje virov oz. povpraševanje po dobrinah. Socialistična podjetja so ob krizah oz. deficitu reševale države oz. politika/politiki, takšna praksa je preprečevala, da bi podjetja končala v stečaju. Kasneje so koncept analitiki (tudi sam Kornai) povezali s kapitalističnim sistemom, predvsem s kolapsom bančnega sektorja vzhodno azijskih ekonomij v 90ih letih dvajsetega stoletja.

¹³ Stanojevič, *The Europeanisation of Slovenian Corporatism*, str. 4.

sorodnikov, takrat niso prišli v tovarno, kar je vodstvo v kontekstu že povedanega o t. i. tihem paktu toleriralo, prav tako druge oblike popoldanskega dela. Formalna in neformalna ekonomija sta bili v socializmu tesno povezani, neformalna ekonomija je služila kot pomembno varnostno orodje. Temeljne pri neformalnih ekonomijah so bile prav družbene mreže, predvsem odnos recipročnosti in zaupanja.

Model paternalističnega družinskega podjetja,¹⁴ ki je temeljil na upravičenosti zaposlenih do pomoči in na njegovi moralni dolžnosti skrbi za zaposlene in njihove družinske člane, je socialistična država nadgradila (obveznosti delodajalcev in pravice zaposlitve). Na tej osnovi so se gradila osebna omrežja, prek katerih so ljudje dostopali do dobrin in storitev, predvsem tistih, do katerih je bilo sicer težko priti. To se je ohranilo tudi v zgodnja leta postsocialističnih sprememb.

Industrijsko preoblikovanje v postsocialistični Sloveniji

Politike oblikovanja tovarniških skupnosti so se spremenile v času postsocialističnega preoblikovanja, s pristopom EU ter z intenzifikacijo in fleksibilizacijo dela. »Saj smo delniška družba,¹⁵ ampak ne nazadnje večinski lastniki smo še vedno delavci, pa penzionisti,« je komentiral vodja oddelka Predilnice Litija leta 2004, »jaz pravim, smo še vedno malo po ta starem.« Vendar je ob vprašanju, kaj naj bi to pravzaprav pomenilo, odvrnil: »Takrat (v socializmu) je bilo vse od vsakega, pa od nobenega nič. Zdaj je zasebna lastnina, če jih dvajset združi denar in vloži notri, to je njihovo. Ni družbeno, kot je bilo prej. Ampak jaz hočem našim delavcem vseeno na sestankih malo na dušo popihati in pravim, da je zdaj mogoče še bolj naše, kot je bilo prej. Prej ni bilo naše.«

Interpretacije o tem, kaj je naše, pa so se spremenile. Koncept delniških družb se navezuje na ideje lastništva. Pri tem pa ne gre, da bi takšne občutke imeli ljudje v socialistični preteklosti. Pojmovanje »naša fabrika« se, kot že rečeno, v interpretacijah socialistične preteklosti navezuje na pripadnost. »Smo imeli zelo občutek, da je naša fabrika. Nam je pomenilo, da je dobro delala,« je v intervjuju rekla nekdanja proizvodna predilniška delavka in poudarila, da so včasih verjeli, da se jim je zaupalo in so tudi sami zelo zaupali vodstvu.

Družbena razmerja so se spremenila, prav tako položaj delavca v družbi, številne tekstilne tovarne so končale v stečajju, delavci brez služb. Razmejevanja med *mi* in *oni* se v novem kontekstu pogosto kažejo v razdelitvi na *tovarno* in *delavce*. Tovarno, o kateri so bili delavci navajeni govoriti kot o *naši tovarni*, postavijo v tem primeru v svojo opozicijo. Očitki so usmerjeni proti »koruptivnim, mladim menedžerjem« in državi, ki manevre podpira.

Po Stanojeviću je bila v primerjavi z drugimi postsocialističnimi državami

¹⁴ Read in Thalen pri tem opozarjata na vlogo predsocijalističnega Bismarckovega modela blaginje (*Introduction*).

¹⁵ Predilnica Litija se je kot številna podjetja v Sloveniji lastnila z notranjimi odkupi, leta 1995 se je preoblikovala v delniško družbo in leta 2005 v družbo z omejeno odgovornostjo. Gre za eno redkih tekstilnih tovarn v Sloveniji, ki deluje še danes.

specifika slovenskega prostora (poleg samoupravnega sistema in vzpostavljenih tržnih odnosov z zahodom) tudi v relativno učinkovitem interesnem organiziranju delavstva. Ob poglobljanju klasičnih tržnih koordinacijskih mehanizmov (znotraj podjetniških hierarhij in konkurenčnih tržnih aranžmajev) so se ohranjali in sistematično razvijali regulativni ter redistribucijski mehanizmi, ki so sicer značilni za zahodne evropske družbe: sistem centraliziranih inkluzivnih kolektivnih pogajanj ter sorazmerno razvit sistem socialne zaščite.

V prvem obdobju družbenoekonomskega preoblikovanja po osamosvojitvi Slovenije so bili v redistribucijo nekdanje družbene lastnine vključeni vsi igralci: država (administrativna politika), delodajalci (menedžerji) in delavci (sindikati). Socialnega pakta je bilo konec po vstopu v EU, odnosi so se radikalizirali, hkrati se je povečala delovna obremenitev, prihajalo je do sistematičnega in dogovorjenega omejevanja rasti plač.¹⁶ V tem času se je porušilo tudi sodelovanje med tremi akterji (državo, delodajalci in sindikati). Tretje obdobje sprememb na področju industrijskih razmerij sovpada s tretjim valom privatizacije, s spremembo statusa gospodarske zbornice (2006) iz obveznega v prostovoljno članstvo (in s tem radikalizacijo odnosov med partnerji) in z vstopom v evroobmočje. Tretji val privatizacije (menedžerski odkupi) nima le materialne, temveč tudi močne psihološke učinke, saj so te privatizacije dramatično poglobile nezaupanje v celotni družbi.¹⁷

Z intenzifikacijo in fleksibilizacijo (po letu 2000, predvsem pa po letu 2005) se je zmanjševal čas za pridobivanje dohodkov iz neformalnih virov. Nižje plače so ljudje v preteklosti, kot že rečeno, reševali s popoldanskim delom, to pa se z intenzifikacijo in fleksibilizacijo dela zmanjša.¹⁸ Kot kažejo študije, se je v srednjeevropskih državah v tem času okrepila predvsem vloga družine in sorodstva.¹⁹

Sodobni imperativi tržne racionalnosti, ki pozivajo h konkurenčnosti, mobilnosti ter prožnosti, zahtevajo preoblikovane posameznike, takšne, ki znajo kreirati svoja delovna mesta ter skrbijo za svojo zaposljivost.²⁰ V ospredju ni več zaposlenost, za kar bi morala poskrbeti država, temveč zaposljivost oz. spretnost preoblikovanja poklicnih profilov, za kar naj bi poskrbel kar posameznik sam.²¹ Politike zaposlovanja diktira paradigma samoodgovornosti, ki je uzurpirala tudi področje socialnega in zdravstvenega varstva. Po paradigmi samoodgovornosti je posameznik odgovoren za svoj položaj v družbi: naj se zanese sam nase, država je tista, ki naj mu pri tem zgolj asistira. Lojalnost in pripadnost sicer ostajata pomembni kvaliteti posameznika, t. i. mehki večščini, ki ju posameznik mora osvojiti in tržiti,²² a nista več sestavni del politik oblikovanja tovarniške skupnosti, kot je to veljalo v času socialističnih tovarn.

¹⁶ Stanojević, *nav. delo*.

¹⁷ Stanojević, *isto*, str. 13.

¹⁸ Jaklič, *The shadow economy*; Stanojević, *nav. delo*, str. 4, 5.

¹⁹ Read in Thelen, *nav. delo*.

²⁰ Hus, *Analiza političnih okvirov*.

²¹ O tem govori tudi Strategija razvoja Slovenije (2005), s katero je vlada opredelila vizijo in cilje razvoja Slovenije do leta 2013 http://www.mgrt.gov.si/fileadmin/mgrt.gov.si/pageuploads/DPK/StrategijarazvojaSlovenije_-_final.pdf

²² Vodopivec, *Preoblikovanje tovarniških režimov*.

V novem konkurenčnem kontekstu so se tovarne spremenile v organizacije z visoko obremenitvijo in fleksibilno proizvodnjo. Fleksibilizacija trga delovne sile je nastopila kot politični odgovor na družbene spremembe na trgu dela in je povezana z redefinicijo dela. Za industrijske delavce ta večinoma predstavlja tveganje. S funkcionalno in časovno fleksibilizacijo so se začele pojavljati različne nestandardne oblike zaposlovanja: občasne zaposlitve, samozaposlitev, delo za določen čas, začasno delo, delo na poziv, delo od doma ipd. Problem fleksibilnega zaposlovanja za določen čas ali dobo treh mesecev je nesigurnost. Predčasno upokojena delavka tekstilne tovarne Mura²³ je opozorila, da takšni delavci »vedo že vnaprej, če mu podaljšujejo za mesec, da se ne sme zavzeti zase.« Problem fleksibilnih zaposlitev je tudi v neorganiziranosti delavstva. Zaposleni namreč razmišljajo kot posamezniki, drug drugemu so konkurenca, nimajo nikogar, ki bi jih strateško zastopal.

V javnem prostoru je pogosta kritika, da je Slovenija prepočasi sledila spremembam fleksibilizacije dela.²⁴ Podatkom pogosto sledijo očitki rigidnosti zaposlovanja, težavnosti pri tem in pozivi, da bi morala država bolje slediti reformam in se prilagajati spremembam v poslovnem okolju. Sociološko usmerjene študije o vplivih fleksibilizacije trga dela pa opozarjajo na marginaliziranost skupin starejših ter mladih, ki se najpogosteje znajdejo v fleksibilnih oblikah zaposlitve.²⁵

Reorganizacija v proizvodnji postavlja delavce v odnose medsebojne konkurence. Pogovori z nekaterimi odpuščenimi delavkami Mure kažejo, da sta se v zadnjih letih v proizvodnji povečala predvsem napetost in nezaupanje med sodelavkami. V kraju, kjer se ljudje med seboj poznajo, to ne predstavlja le problema na delovnem mestu, temveč tudi v širšem okolju. Delavke se srečujejo tudi izven tovarne; na poti v banko, pošto ali trgovino, kar oživlja spomine na napetosti in spore z delovnega prostora. Menedžerji so se predvsem v izvoznem delu gospodarstva, v organizacijah z visoko obremenitvijo (aktivne organizacije²⁶) po spremembi sistema najprej lotili zaostrovanja notranjih regulativnih mehanizmov.

Kot je takšne spremembe opisala Silva, nekdanja delavka Mure, je v proizvodnji to lahko pomenilo, da so bili delovni postopki pogosto le teoretično izmerjeni, nihče ni *fizično poskusil, ali je delo sploh izvedljivo*. V delovni čas in s tem v normirano delo niso bile vštete priprave (različni materiali zahtevajo različne stroje, priprava za to odvzame svoj čas), prav tako ne čas, ko so delavke čakale na materiale oz. na popravilo stroja v primerih okvare. Delavke pogosto niso mogle dela opraviti dovolj hitro, saj je primanjkovalo potrošnega materiala (škarij, sukanca, izvijačev,

²³ Mura je bila ena od največjih tekstilnih tovarn (konfekcije) v Sloveniji, zaposlovala je tudi 6500 ljudi. Leta 2014 je tovarna doživela drugi stečaj (prvega leta 2009).

²⁴ Ignjatovič, *Družbene posledice*.

²⁵ Ignjatovič, *nav. delo*, str. 189, 190.

²⁶ Stanojevič razlikuje med dvema oblikama podjetij v času transformacije. Prvo skupino predstavljajo naprednejša in tehnološko bolj razvita podjetja, ki so imela že v socializmu utečeno sodelovanje z zahodnimi trgi in so bila sorazmerno avtonomno notranje povezana (v sklopu samoupravljanja). V drugi skupini pa so bila v fordizmu močno zasidrana podjetja s tradicionalno konfliktnimi okolji, kjer se je z intenzifikacijo (ob približevanju in po vstopu v EU) stopnjeval sistem notranjih rigidnih avtoritativnih regulacij (*nav. delo*, str. 27, 28).

špulic, čolničkov). Medtem so se norme višale. Delovne postopke so oteževale tudi prostorske razmere: »Nismo si mogle urediti, da bi nam klima delala, čeprav bi morali zaradi blaga imeti pogoje. Vročina je bila, dvainštirideset stopinj. Halo, in ti delaj na normo, po osem ali deset ur. Zdaj smo vse alergične na slab zrak in na vročino. Zdaj me je komaj zebst začelo, ko sem že dve leti na borzi [dela]. Se ne čudim, ker zdaj nekateri umirajo zaradi kapi. Vsi smo posledice dobili od visokega pritiska in nemogočih razmer. Nismo imeli niti enega okna, vse je bilo zaprto. Smo bili kot piščanci pod žarnicam.«²⁷

Silva opozarja na pogosto spregledan vpliv fleksibilizacije in prestrukturiranja podjetij, to je zdravstveno stanje zaposlenih (in brezposelnih). V medicini dela se predvsem za tekstilno industrijo kot posledico navaja izjemno visoko pojavnost mišično-kostnih obolenj (kot ena od poklicnih bolezni, čeprav v Sloveniji ni priznana), stres, depresijo, izgorelost na delovnem mestu. Psihofizične posledice pospešujejo stiske, negotovosti, eksistenčni problemi, stigmatizacija in marginalizacija delavstva v družbi.

Poročila varuha oz. varuhinje človekovih pravic²⁸ izpostavljajo nekatere probleme in nepravilnosti, ki spremljajo reorganizacijo podjetij in dela: vse več je kršitev delovne zakonodaje, nerednega izplačevanja plač, neplačevanja socialnih prispevkov, bolniških, preživnin, plačilne nedisciplina itd., povečala se je negotovost na delovnem mestu. Vse več anonimnih pisem varuhinji kaže na večji strah zaposlenih. Najpogosteje izpostavljen je problem mobinga in detektivskih nadzorov v času bolniške.

Paradigma samoodgovornosti

Fleksibilizacija trga dela je povezana s spremenjenimi politikami zaposlovanja in z večjo racionalizacijo stroškov socialne zaščite v EU.²⁹ Najpogosteje uporabljen koncept evropskih strategij zaposlovanja in reform evropskega socialnega modela je koncept aktivacije. Aktivacija pomeni redefinirano aktivno socialno politiko (reforme) in zahteva aktivnega posameznika. Prehod od pasivnih k aktivnim ukrepom zajame nastanek številnih novih programov usposabljanja in izobraževanja, organiziranja različnih delavnic, (obveznih) seminarjev in digitalnih svetovalnih portalov, kjer se posameznika uči tržiti.

Politike aktivacije, ki se tesno povezujejo s teorijo racionalne izbire in imperativom samoodgovornosti, v ospredje prinašajo nove vrednote. Na področju socialnih politik je princip brezpogojnosti pravic zamenjal princip dogovorjenih zahtev. Razumevanje socialne pomoči je s tem predrugučeno, smatra se jo kot parazitizem, ki ustvarja odvisniško razmerje.

²⁷ Intervju, Murska Sobotna, junij 2011.

²⁸ <http://www.varuh-rs.si/publikacije-gradiva-izjave/letna-porocila/>; 21. 7. 2014.

²⁹ Leta 1997 so se s sprejemom Evropske strategije zaposlovanja določili skupni cilji in politike zaposlovanja. Strategija se je pojavila kot odgovor na ekonomske probleme, probleme na trgu dela, visoko in dolgotrajno brezposelnost.

Imperativ samoodgovornosti obravnavam kot paradigmo neoliberalnega upravljanja (ne zgolj v ozko ekonomskem, temveč v širše družbenem smislu), ko se od posameznika pričakuje, da skrbi sam zase (na trgu dela, zdravja, v domačem okolju), je sam od sebe odvisen in zato neprestano aktiven. Pri tem ne gre zgolj za družbena pričakovanja, ki so povezana z individualizacijo družbo – ko se družbene pogojenosti razumeva kot stvar posameznikove odločitve in izbire, temveč tudi za procese ponotranjenja krivde za svoj položaj.

Družbenoekonomska preoblikovanja zahtevajo drugačne delavce in državljane. V ospredje je stopil vokabular podjetništva, ki uvaja politično racionalnost na različne nivoje družbene, ekonomske in osebne eksistence. Podjetništvo v tem primeru ne pomeni le spreminjanja organizacijskih oblik oz. poslovnih modelov podjetij, temveč na splošno vzpostavlja ideal delovanja posameznika (na različnih ravneh) v šoli, univerzi, tovarni, v družini, v državi. Posamezniki naj bi se preoblikovali v podjetniško usmerjene posameznike (*enterprising individuals*), postanejo naj dobri upravitelji svojih življenj. Takšne transformacije se povezujejo z novimi oblikami morale: blaginja posameznika se v sodobnem času meri z njegovim uspehom, s kompetencami uspešnega samo-upravljanja (posameznik naj postane dober upravitelj svojega življenja). To pa ni pomembno le za osebni profit, temveč za javni mir in družbeni napredek.³⁰ Pri tem gre tako za zagotavljanje produktivnosti v tovarniškem prostoru, konkurenčnosti in inovativnosti na trgu delovne sile, sledenju napotkom zdravega načina življenja, minimaliziranju bolezni in maksimiziranju zdravja.

»Ljudje ne morejo doumeti, da je konec socializma, ni več tako, da ti delovno mesto kar pripada,« je bil kritičen predstavnik Zavoda za spodbujanje in razvijanje kvalitete življenja Papihot. »To je sicer posameznikova pravica, za katero pa je vsak posameznik odgovoren sam.« Odgovornost za delo je predstavnik Zavoda pripisal posamezniku, spremembo pa utemeljil s prehodom iz socializma v kapitalizem. Zagorc je bil prepričan, da je brezposelnost stvar osebne odločitve: »Vse je v glavi. Če brezposelno osebo prepričamo, da se mora zaposliti, ker je to zanjo dobro, se bo zaposlila.«³¹

»Kako je težko spreminjati to socialistično miselnost, v kateri smo odraščali,« mi je v pogovoru v Predilnici rekel vodja proizvodnega oddelka leta 2005, »da je treba zase poskrbeti in ne pričakovati, da bodo drugi poskrbeli zate.« Vodja oddelka je spremenjeno paradigmo pripisal prehodu iz socializma v kapitalizem. Pozivi k samoodgovornosti se v slovenskem javnem diskurzu utemeljujejo v kritiki pretekle socialistične dediščine. Ne glede na takšne asociativne povezave pri tem ne gre le za lokalne specifikke, niti le za specifikke postsocialističnih držav. Paradigma samoodgovornosti ni zajela le sprememb v postsocialističnem, temveč tudi v transformiranem kapitalističnem svetu.

Transformativna moč trga pa naj bi imela v nekdanjih socialističnih družbah še posebej pomembno vlogo: posameznike naj bi osvobodila preteklih socialističnih spon, predvsem pretekle miselne dediščine pasivnega čakanja na pomoč. Paradigmo

³⁰ Rose, *Inventing Our Selves*.

³¹ Jana Petkovšek, Redna zaposlitev ni več nekaj samoumevnega. Dnevnik, 26. 11. 2007.

samoodgovornosti je zatorej pomembno misliti v navezavi na procese postsocialistične modernizacije in kulturnega drugotenja. Specifika postsocialističnih kontekstov je zato predvsem v stopnji oz. intenziteti sprememb. Paradigma prilagojenih, mobilnih in samoodgovornih delavcev se v postsocialistični kritiki kaže v zavrnitvi socialističnega kolektivismu ter v prevzemanju kapitalističnih individualističnih načel. Prehod se utemeljuje v preklopu socialistične miselnosti – v kognitivno ideološkem prelomu. Socialistična miselnost se kaže kot tista, ki zavira prehod v normalen razvoj.³² Tega obdobja naj bi bilo v Sloveniji konec z vstopom v EU. V tem času naj bi se prevzeli novi vzorci obnašanja. Podobno sliko kažejo tudi češke študije: ekonomsko preoblikovanje je zahtevalo kulturno preoblikovanje miselnosti ter obnašanja. Gil Eyal govori o postkomunističnem duhu kapitalizma, reformatorji družbe namreč niso v Čehih videli tabule rase, kamor bi lahko integrirali tržne mehanizme, temveč kontaminirano družbo. Očiščevanje je zahtevalo, da posamezniki prekinejo vez z najbolj pokvarjenimi deli samih sebe.³³

Ameriška sociologinja Elaine Weiner je raziskovala izkušnje delavk ter menedžerk na Češkem in je opozorila na pomen, ki ga tržnim logikom pripisujejo Čehi. Transformativna moč trga naj bi Čehe odrešila socialističnih spon. Sodobno očiščenje pa od posameznika zahteva, da pretrga vezi z najbolj kužnimi (pokvarjenimi) deli svojih osebnosti (samih sebe), kot na primer z odvisnostjo, pasivnostjo in neodgovornostjo. Uspeh menedžerk na Češkem ni povezan le z njihovo izobrazbo. Njihove veščine zajamejo specifične načine obnašanja, njihovo sposobnost, »da se obnašajo kot odrasli, da prevzamejo odgovornost za svoja življenja in o njih odločajo samostojno«.³⁴ Po Elaine Weiner so menedžerke prevzele metanaracijo o transformativni moči trga in dokazujejo, da niso poraženke prehoda. »Ničesar ne pričakujem od nikogar,« je Elaine Weiner pokomentirala menedžerka Lucie, »posameznik mora biti odvisen sam od sebe in se v življenju naučiti, kako poskrbeti za vse. Ne pričakujem pomoči od države, od nobenega«.³⁵ Menedžerke, ki so se identificirale z zmagovalkami, so pri razlagi svojega uspeha poudarile, kako so znale izkoristiti svoje sposobnosti — zanesle so se zgolj nase in so ostale neodvisne.

Delavke so se, kot je ugotavljala Elaine Weiner, identificirale s poraženkami, a vendar metanarativa o trgu niso postavile pod vprašaj. Kot so trdile, so v prvih letih čakale na boljše čase: politiki »so rekli in me smo verjele, da bo (takrat še) Češkoslovaška imela boljše življenje«. Po letu 2000 so se delavke naveličale čakanja. Kljub težavam pa o moči trga niso podvomile. Metanaracija trga je postavljena ob bok kritiki preteklega socialističnega režima: danes je sicer revščina, a tudi (politična) svoboda. Za krivičen razkorak med obljubami in njihovo realnostjo delavke krivijo državo, direktorje in same sebe, ne pa zunanjih kapitalističnih mehanizmov. V intervjujih in fokusnih skupinah so delavke sebe večkrat naslovile »gnile«, »neumne« in »idiotske«. Vidijo se kot pasivne, odvisne in neodgovorne, tako kot jih prikazujejo mainstream diskurzi.

³² Prica, *In Search of*, str. 170.

³³ Weiner, *nav. delo*, str. 55.

³⁴ *Isto*, str. 76.

³⁵ *Isto*, str. 84.

Čeprav bi za slednje lahko na podlagi svojih raziskav trdila tudi sama: delavke so v Sloveniji pogosto ponotranjile krivdo – sebe so krivile za napačne odločitve, ali pa so za to krivile državo, zakonodajo, direktorje in menedžerje, so vendar delavke v Sloveniji hkrati prevpraševale tudi vrednote sodobnega sistema deindustrializacije, fleksibilizacije oz. neprestanega prestrukturiranja (čas brez industrijskega delavstva, potrošnje brez produkcije ipd.). V spominih na socialistično preteklost so izpostavljale predvsem pomen dela in vlogo tovarne kot institucije v njihovem življenju, povezanost ter enakopravnosti med ljudmi. Niso omenjale (politične) nesvobode ali ujetosti, kot so pretekli režim opisovale češke delavke, tudi splošno pomanjkanje dobrin in čakalne vrste so delavke v Sloveniji le redko omenile, medtem kot je bila pri Čehinjah to pogosta tema slikanja preteklosti.

Reprezentacije industrijskega delavstva

Pomembno je razmisliti, kako se v družbi institucionalno zaznamovana kolektivna usoda kaže, zaznava in obdeluje v življenjskem kontekstu ljudi. Nova razvojna paradigma v Sloveniji, kot so snovalci razvojne strategije poimenovali strukturne reforme, brezposelnost in revščino pripiše osebnostnim značilnostim posameznikov.³⁶ Brezposelnim je pripisana pasivnost oziroma neaktivnost, prejemnikom denarnih pomoči pa odvisnost od teh prejemkov. Termini so se iz politik, kjer se posameznike kategorizira po statusu ne/aktivnosti in odvisnosti od denarnih prejemkov, prenesli na osebne značajske značilnosti, na kulturne značilnosti socialnih skupin (kjer se razredno razliko bere kot kulturno), kar prispeva k patologizaciji prejemnikov denarnih pomoči.³⁷ Oznake ne le moralno diskreditirajo, temveč tudi kriminalizirajo prejemnike denarnih pomoči, saj je eden od glavnih namenov sprememb socialne zakonodaje preteklega socialističnega (in sodobnega) časa preprečevanje goljufanja in zlorabljanja sistema socialnih pomoči.

Obsežni ukrepi aktivne politike zaposlovanja se križajo z moraliziranjem in stigmatiziranjem brezposelnosti. Takšna stigmatizacija ima dvojno družbeno funkcijo: služi nadzoru in discipliniranju stigmatiziranih ter hkrati deluje kot socialna kontrola v širši družbi.³⁸ Po drugi strani takšno razmišljanje kaže na prevladujoče družbeno mnenje: delavec je len in od države raje prejema podporo.

Družbene podobe odločnih revolucionarnih, pridnih, a skromnih tekstilnih delavk so se v zadnjih petdesetih letih preoblikovale v tihe, požrtvovalne in kasneje v histerične, a hkrati apatične žrtve sodobne modernizacije. Niso več sestavni del gospodarstva, temveč socialnega varstva: najpogosteje se jih upodablja kot socialni problem *per se*.³⁹

³⁶ Leskošek, *Načeti temelji*, str. 12.

³⁷ Isto.

³⁸ Korošec, *Predlog UTD*, str. 40.

³⁹ Kovačič, *Kriza kot priložnost*, str. 10.

Najeti detektivski nadzori,⁴⁰ obravnave brezposelnih ali obolelih in poškodovanih, ne razkrivajo le prevladujočih predstav industrijskega delavstva, temveč določajo tudi izkušnjo industrijskega dela. Izhajajo iz predpostavke, da je delavec len in od države raje od dela prejema podporo. Zaradi bolezni predčasno upokojena delavka Mure je jezno pripovedovala o govoru ministra za delo, ki je namesto »o delu« za številne odpuščene Murine delavke in delavce leta 2009 pripovedoval o »socialni pomoči«. »Češ, imamo pripravljeno na zavodu vse, bodo delavci dobili nadomestilo, pa socialno pomoč. Če gre to razlagat minister in to brez zavesti, da bi ta delavec rad delal. Ne, da je na zavodu vse pripravljeno zanj. On bi rad delal. O tem pa minister ni govoril.« Njena ogorčenost je usmerjena na to, kako je minister **za delo** (!) obravnaval industrijske delavce, zgolj kot odjemnike socialne pomoči. Delavci od države pričakujejo, da jih bo obravnavala kot aktivne državljane in jim bo zagotovila delo. Pripovedi z delavkami in delavci opozarjajo, da za industrijske delavce delo ostaja vrednota. To, da imaš delo, je povezano z idejo dostojanstva in z občutkom, da si potreben.

Na prevladujoče reprezentacije industrijskih delavcev s svojimi gesli odgovarjajo številni stavkajoči: »Nočemo miloščine, hočemo delo!« ali: »Zahtevamo dostojanstvo! Zahtevamo dostojno življenje!« **Z geslom »Dovolj je!«** je predsednica sindikalne enote Izlake ob stavki pozvala k vidnosti delavk in delavcev v javnem prostoru: »**Dovolj imamo števil in bilanc, dovolj tega, da nas obravnavate kot strošek dela. Nismo številke, ljudje smo! Ljudje z obrazi in imeni. Zahtevamo dostojanstvo! Zahtevamo dostojno življenje!**«⁴¹

Socialistična modernizacija je industrijsko delo postavila v ospredje. Svet modernizacije je bil izkušen skozi delo v industriji. Delavci so to doživljali kot aktivno vključevanje v modernizacijski načrt države, medtem ko so zdaj iz njega izključeni. Izguba položaja, subjekta, ki nekaj pomeni, je *osrednja pri razumevanju postsocialistične racionalnosti*.⁴² Delavci sebe ne vidijo portretirane kot proizvajalce in protagoniste, temveč kot parazite, zato so osupli in zbegani.

Novejše študije razreda v okviru kulturoloških študij in sociologije se osredotočajo na proces konstruiranja izkušenj v kontekstu konkretnih družbenih reprezentacij delavskega razreda. Opozarjajo na problematične obravnave ekonomskih razlik, ki (ekonomsko) neenakost direktno prevajajo v kulturno razliko. Delavska kultura in identiteta se v tem smislu kaže kot direkten rezultat pogojev dela.⁴³ Ob ekonomski neenakosti je pomembno ugotavljati, kako so družbene neenakosti institucionalizirane,⁴⁴ kar zajame pogled na simbolne vpise industrijskih delavk in delavcev v družbi. Zato je pomembno, da pri analizi ne ostajamo zgolj na materialnih okoliščinah, temveč zajamemo tudi načine razumevanja družbenih

⁴⁰ Poročila varuhinje človekovih opozarjajo, da je poleg mobinga v zadnjem času najpogosteje opazen prav problem detektivskih nadzorov v času bolniške odsotnosti.

⁴¹ Mateja Gerečnik, predsednica SKEI ETI Izlake, na demonstraciji delavcev v Ljubljani, 28. novembra 2009. Vir: <http://www.rtvsllo.si/slovenija/semolic-igramo-presing/217928>; pregledano 19. marca 2012.

⁴² Prica, *nav. delo*, str. 183.

⁴³ Haylett, *Culture, Class and Urban*.

⁴⁴ Fraser, *Reframing Justice*.

fenomenov, različnih usod ter položajev, idejne svetove, prepoznavanje in prepoznanja v družbi.

Viri in literatura

- Amable, Bruno, *Morals and politics in the ideology of neo-liberalism. Socioeconomic Review* 9/1, 2011, str. 3–30.
- Burawoy, Michael in Katherine Verdery, Introduction. V: *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World* (ur. Michael Burawoy in Katherine Verdery). Lanham: Rowman & Littlefield, 1999, str. 1–18.
- Dunn, C. Elizabeth, *Privatizing Poland, Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. London & Ithaca: Cornell University Press, 2004.
- Eyal, Gil, *Anti Politics and the spirit of Capitalism: Dissidents, Monetarists, and the Czech Transition to Capitalism. Theory and society* 29/1, 2000, str. 49–92.
- Fentress, James in Chris Wickham, *Social Memory*. Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publisher, 1991.
- Fraser, Nancy, *Reframing Justice in a Globalizing World. New Left Review* 36, 2005. Spletni vir: http://www.law.yale.edu/documents/pdf/Fraser_ReframingJustice.pdf,
- Haylett, Chris, *Culture, Class and Urban Policy: Reconsidering Equality. Antipode* 35/1, 2003, str. 55–73.
- Hus, Irma, *Analiza političnih okvirov predlogov gospodarskih in socialnih reform, delo in zaposlovanje med fleksibilnim in preknim. Neobjavljena magistrska naloga*. Ljubljana: ISH, 2011.
- Ignjatović, Mirosljub, *Družbene posledice povečanja prožnosti trga delovne sile*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica Fakultete za družbene vede, 2002.
- Jaklič, Marko, Hugo Zagoršek in Aljaž Hribernik, *The shadow economy and its impact on national competitiveness: the case of Slovenia. South East European journal of economics and business* 4/1, 2009, str. 37–50.
- Kornai, Janos, *Economics of Shortage*. Amsterdam: North Holland Publishing, 1980.
- Korošec, Valerija, *Predlog UTD v Sloveniji – zakaj in kako? Delovni zvezek 6*. Ljubljana: Urad za makroekonomski razvoj, 2010.
- Lampland, Martha, *The advantages of being collectivized, Cooperative farm managers in the postsocialist economy. V: Postsocialism, Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia* (ur. Hann Chris), Routledge, London, 2002.
- Kideckel, David, *Getting by in Postsocialist Romania, Labor, the Body, and Working-Class Culture*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2008.
- Kovačič, Gorazd, *Kriza kot priložnost za revizijo medijskega sistema. Medijska preža* 34/35, 2009, str. 10.
- Leskošek, Vesna, *Načeti temelji socialne države!*. Delo, 14. Avgust 2010, sobotna priloga, str. 12.
- Offe, Claus, *Modernity and the state: East, West (studies in Contemporary German social Thought)*. Cambridge: MIT Press, 1996.
- Prica, Ines, *In Search of Post-socialist Subject. Narodna umjetnost* 44(1), 2007, str. 163–186.
- Read, Rosi in Tatjana Thelen, Introduction: *Social Security and care after socialism: Reconfigurations of public and private. Focaal – European Journal of Anthropology* 50, 2007, str. 3–18.
- Rose, Nikolas, *Inventing our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

- Stanojević, Miroslav, *The Europeanisation of Slovenian Corporatism. V: IREC 2010*. Oslo: Fafo, 2010. Spletni vir: <http://www.faf.no/irec/papers/miroslavStanojevic.pdf>.
- Stark, David, Path dependence and privatization strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies* 6/1, 1992, str. 17–54.
- Stenning, Alison, Re-placing Work: Economic Transformations and the Shape of Community in Postsocialist Poland. *Work, Employment, Society* 19(2), 2005, str. 235–259.
- Vodopivec, Nina, Labirinti postsocializma: socialni spomini tekstilnih delavk in delavcev. Ljubljana: Dokumenta, ISH, 2007.
- Vodopivec, Nina, Preoblikovanje tovarniških režimov in nove delavske subjektivitete. *Borec* 685/689, 2012, str. 178199.
- Weiner, Elaine, *Market Dreams Gender, Class, and Capitalism in the Czech Republic*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2007.

SUMMARY

Socialist Memories and Post-Socialist Experience: Female and Male Industrial Workers

Nina Vodopivec

In the first part of the paper the author focuses on the importance of the socialist factory and socialist work in the memories of female and male industrial workers; in the second part she discusses the period of post-socialist transformation and the establishment of the paradigm of self-responsibility. Through ethnography she provides insight into the experience of (non-)work that points to complex interlacements of various levels and discourses, numerous contradictions which are an integral part of everyday present and past lives as well as expectations of the future. The paper is based on field work with unemployed, retired or still employed female and male textile workers in Slovenia; the author places materials (supplemented with newspaper sources) in the comparative framework of studies of post-socialism and deindustrialisation.

Memories of female and male industrial workers of the socialist past in Slovenia point to the importance and role of the factory and work for the formation of social or personal identities. Not only did the factory characterise the lives of its employees, but also its broader local community and society in general. Communities in factories structured and routinized everyday life, production, consumption, reproduction, formal and informal social networks. Employment in the factory played an important role in the formation of social networks, familial lives, and integration into the community. Practices by means of which factory communities were established did not merely strengthen the employees' affiliation to the factory, but also that of their fellow inhabitants, ties between different generations, between the factory and the local community.

In the course of the discussion the author points to the ideology of industrial labour, not merely to the socialist ideology and social self-management, but rather to the evaluation of work, to the significance that people attributed to work on the level of the factory, local community and broader society.

The author also discusses the industrial transformation in the post-socialist period during the establishment of the imperative of market rationality which calls for competitiveness, mobility and flexibility, which not only transform people's material lives but also requires transformed workers subjectivities: individuals who can create their jobs and attend to their employability. The author attributes the changes to the establishment of the paradigm of self-responsibility that is treated as a paradigm of neo-liberal management, as individuals are expected to take care of themselves (in the labour market, health and domestic environment), to be self-dependent

and thus constantly active. We are not dealing merely with social expectations associated with individualisation of society, when social conditionality is understood as a matter of individuals' decision and choice, but also with processes of internalisation of guilt for one's own position. The paradigm of flexible, mobile and self-responsible workers manifests itself in the post-socialist critique in the rejection of the socialist collectivism and acquisition of capitalist individualistic principles. The transition is based on the switch of the socialist mentality and the altered mode of behaviour. The paradigm of self-responsibility that has left a deep mark in various social groups is for industrial workers of particular importance. The author thus refers to recent studies of class that highlight modern contexts of concrete social representations of the working class. Workers' culture and identity manifest themselves in this sense as a direct result of working conditions.

Memories of industrial workers in Slovenia point out that workers identified themselves in the collective subject as promoters of social development and central political subject of socialist modernisation, while nowadays they are faced with material and symbolic poverty. In their memories, workers turn their attention to the importance of the factory and labour in the society, while emphasising their own input of know-how, energy, time, skills, their bodies, etc. that they (just as generations before them) invested into companies that are nowadays mostly non-existent. The socialist factory is referred to as "our factory". However, this did not imply that they were not angry with it, did not take materials away from it or use it for their private needs. At the same time they take pride in the extent of their investments.